International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(2): 54-55

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(2): 54-55
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-01-2019
Accepted: 18-02-2019

डॉ. अनीता कुमारी
एकहरि, प्रखण्ड–लदनियाँ,
जिला–मधुबनी, बिहार, भारत

Correspondence
डॉ. अनीता कुमारी
एकहरि, प्रखण्ड–लदनियाँ,
जिला–मधुबनी, बिहार, भारत

कृत्प्रत्ययानां भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या समीक्षा

डॉ. अनीता कुमारी

प्रस्तावना

घातोः चतुर्भिः मध्यवर्ती प्रत्ययाः भवन्ति–1. कृत्, 2. सनादि, 3. गणविकरण वा धातुविकरण, 4. लकार विकरण। एषु प्रत्ययेषु कृत्प्रत्ययानां भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या समीक्षा।

धातुषु मध्यवर्ती प्रत्ययेषु कृत्प्रत्ययानां बाहुल्यं सन्ति। सम्पूर्ण तृतीयाध्याये 631 सूत्राणि सन्ति एषु विभिन्नधातुषुविभिन्नेष्वर्थेषु अधिकाः प्रत्ययाः भवन्ति, एते प्रत्ययाः धातुविहिताः भवन्ति।[1]

केवलं नामधातुप्रत्ययाः सुबन्तविहिताः सन्ति। धातु प्रत्ययाः सपादधिकं प्रायशः सन्ति एवं प्रत्ययानामर्थाः एतदेव, एषु यदि तिङ् एवं सनादि प्रत्ययानां पृथक् क्रियन्ते तदा प्रायः 100 प्रत्ययाः एवञ्चार्थाः अवशिष्टाः तिष्ठन्ति। एष्वेव कृत् कथ्यन्ते। एतादृशः विभागः नास्ति यत् एक प्रत्ययस्येकमेवार्थः भवति, अपितु एक प्रत्ययस्यानेकाः अर्थाः प्राप्नुवन्ति एवं एकेष्वर्थेष्वनेकाः प्रत्ययाः भवन्ति।[2]

यथा भावे घञ् (पाकः), अच् (जयः) अण (करः), क्तिन् (नीतिः), अ (इच्छा) इति। एवञ्च चानश इत्यर्थे ताच्छील्य (भोगभुञ्जानः), व्योविशेष (कवच विभ्राणः), शक्ति (शत्रून् निध्नानः) इति।

कृत्प्रत्ययानां विधानां सामान्यतया कर्तरि भवति किन्तु कृत्यप्रत्ययानां मध्ये काचित् तादृशाः प्रत्ययाः सन्ति ये सदाभावे अथवा कर्मे एव भवन्ति। सहैव कृत्यल्युटोबहुला भवन्ति, ते प्रत्ययाः भावकर्मभिन्नस्थलेऽपि भवितुम् शक्यते, कृत्यभिन्न कृत्प्रत्ययोऽपि अपवादरूपेण एवञ्च कारकेषु निर्दिष्टाः सन्ति। तद्यथा–

1. कर्त्ता – तृच्–नेता, ण्वुल–नायकः, अण्–कुम्भकारः, णिनि–ब्रह्मचारी, इष्णुच् जिष्णुः, शतृपठत्, कतवतु–पठितवान् कत–गतः इत्यादि।
2. कर्म– तव्य–नेतव्य, यत्–नेयम्, ष्ट्रन्–धात्री, ण्यत्–पाठ्यम्, शानच्–पठयमानः कत पठितम् इत्यादि।
3. करण– ष्ट्रन्–दात्रम्, इत्र–खनित्रम्, अनीय–स्नानीयम्, ल्युट्–इध्मप्रव्रश्चनः। ध–परिधः, अयोधनः, दन्तच्छदः, कयप् विद्या इत्यादि
4. सम्प्रदान–अनीय–दानीयोविप्रः, अच्–दाशः, टक्–गोध्नः इत्यादि।
5. अपादान–म–भीमः, भीष्मः, ल्युट् प्रस्कन्दनः, अस् रक्षति अस्मादिति रक्षः, अच् प्रक्षति अस्मादिति प्रक्षः आदि।
6. अधिकरण–कि–जलधिः, धञ्–रामः, क्यप्–शय्या, ल्युट्–गोदोहनी स्थाली, ध–आलयः, गोचरोदेशः कृ–शयितम्, वुन–सरकः आदि। एव क्रमेण कृत्यप्रत्ययाः, सर्वेषु कारकेषु भवन्ति अनेनेव क्रमेण त्रिकालेष्वपि कृत्प्रत्ययाः भवन्ति।[3]

1) वर्त्तमान–शतृ–पठ्न, शानच्–वर्धमानः, कृः राज्ञांयतः, उर–विदुरः, इष्णुः भविष्णुः आदि।
2) भविष्यत्–शतृ, शानच्–करिष्यन्, करिष्यमाणः, इनि–गमी, णिनि–भावी, तव्य–त्वयाकटः कर्त्तव्यः आदि।
3) भूत–कृ, कतवतु–गतः, गतवान, क्विप्, वृत्रहा, शास्त्रकृत्, ड–सरसिजम्, कन्वनिप् पारदृश्वा आदि।

भावे तु अधिकांश कृत्प्रत्ययाः विहिताः सन्ति यथा–ध×ा–पाठः, क्तिन् नीतिः, कि विधि, अन–स्नानम् आदि। कृत्प्रत्ययान्त शब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु भवितुम् शक्यन्ते। यथा घ×् प्रत्ययान्त पुल्लिङ्गेपाठः, क्तिन् प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गेनीतिः, ल्युट प्रत्ययान्त नपुंसकलिङ्गे स्नानम् एवं तव्य प्रत्ययान्त त्रिषु लिङ्गेषु, पठितव्यः ग्रन्थः, पठित्वयं पुस्तकम् पठितव्या गीता। कृत्प्रत्ययान्तशब्दजातिवाचकः संज्ञा यथा कुम्भकारः भाववाचक संज्ञा यथा पाठः, नीति, विद्याः।

समूहवाचकसंज्ञा यथा–समज्या समजः, परिषदः, इत्यादयः तु भवत्येव सहैब बहुषुस्थानेषु क्रियायाः सहायको भवति यथा–सः अगच्छतः–सगतः अत्रा क्त त्वया कटः कर्त्तव्यः त्वं कटं कुर्याः, अत्रा तव्य, स अतीव सहिष्णुः–स अतीव सहिष्णु–स अतीव सहते, अत्रा इष्णु प्रत्ययः क्रमशः भूत, भविष्य एव×च वर्त्तमान कालस्य क्रियायाः प्रतिनिधित्वं करोति, क्त क्तक्तु एव×च शतृशानच् तथा च स्यतृस्यमान सर्वप्रकारस्य भूत भविष्य वर्त्तमानकालिकक्रियायाः निर्माणं कर्तुम् शक्नोति यथा–सः गतः अस्ति, सः भविष्यति, गतः स्यात् वा भवेत्, गतः आसीत्, गतः अभिविष्यत् एवं क्रमेण गतः इति स्थाने गच्छन् तथा गमिष्यन् इत्यपि भवितुं शक्यते।[4]

एषु कारकादि भिन्नोऽपि कृत्यप्रत्ययेषु अन्योऽपि अर्थाः भवन्ति, तेषां उदाहरणनि यथा[5]–

1. संज्ञाया रूढि – अर्थः मिद्यः, भृत्यः।
2. आवश्यकता – व्यत् लाव्यम्, अवश्यलाव्यम्।
3. समभिहार – वुन्–सरकः णच्–व्यावक्रोश।
4. आशीर्वाद – वुनजीवकः।
5. ताच्छील्य – अच् पुष्पाहारः, णिनि, उष्णमोजी।
6. हेतु – ट यशस्करी विद्या।
7. अनुलोम्य – ट–वचनकरः।
8. लक्षण– टक जायाघ्नो ना।
9. व्यर्थ– अभूततदभाव– विष्णु च–अढ्यं भविष्णुः, ण्मुल एवं क्तवा नानाकृत्य, नानाकारम्।
10. व्रत – णिनि–स्थण्डिलशायी, पयोहारी।
11. उपमान – णिनि–उष्ट्रकोशी, ण्मुल्–घृतनि धायं निहितं जलम्।
12. आमीक्ष्य– णिनि–क्षीरपायिवा उशीनराः।
13. शक्ति–टक् हस्तिघ्नः।
14. वोवचना – अच् कवचहरः कुमारः।
15. तद्धर्मतथा तत्साधुकारी– षाकन्–लुण्टाकः, भिक्षाकः।
16. अकृच्छता–शतृअधीयन पारायणम्।
17. आक्रोश– अनि–अजीवनिस्तेशठ भूयात्।
18. पर्याय–ण्वुच् भवतः शायिका, घ×्–तवविशायः।
19. अर्ह – ण्वुच् इक्षुमक्षिकाम अर्हर्ति भवान्, तव्य–भवता कन्या वोदव्या।
20. शक्यता– तव्य–त्वया भारो वाढव्यः आदि।

एवञ्चात्रा यथाग्रन्थसाहाय्येन कृत्प्रत्ययानां भाषावैज्ञानिकपृष्ट्या समीक्षा कृतो विद्यते।

सन्दर्भः

1. अष्टाध्यायी, पृष्ठ संख्या–45।
2. व्याकरणशास्त्रोतिहासः, पृष्ठ संख्या–115
3. तत्रौव, पृष्ठ संख्या–95।
4. सिद्धान्तकौमुदी, पृष्ठ संख्या–265।
5. तत्रौव, पृष्ठ संख्या–280।